

А. М. Яншина,
к. е. н., доцент кафедри фінансів і банківської справи,
Київський університет ринкових відносин

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ОБ'ЄДНАНЬ У КОНТЕКСТІ РОЗРОБКИ І ФІНАНСУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ІНІЦІАТИВ

A. Ianshyna,
Ph.D. in Economics, Docent at the Chair of Banking and Finance, Kyiv University of Market Relations

INTEGRATION UNITS' ENVIRONMENTAL INITIATIVES' DEVELOPMENT AND FINANCING PECULIARITIES

Проаналізовано підходи до визначення суті інтеграції та її ключових цілей. Досліджено головні позиції щодо трактування та розв'язання екологічних проблем сучасності, сформовані у межах інтеграційних об'єднань з різними рівнями розвитку в Європі, Азійсько-Тихоокеанському регіоні й Америці.

The article examines theoretical approaches to the integration process and its key goals. Main peculiarities of environmental problems' treatment and solving in the light of integration units with different development levels in Europe, Asia Pacific and America are analyzed.

Ключові слова: інтеграція, інтеграційне об'єднання, сталий розвиток, захист навколишнього середовища, Європейський союз, НАФТА.

Key words: integration process, integration unit, sustainable development, environmental protection, European Union, NAFTA.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Регіональна інтеграція, глобалізація і транснаціоналізація економіки формують потенціал для економічного зростання та ефективної взаємодії країн світу у найрізноманітніших сферах. Суб'єкти міжнародних економічних відносин розглядають інтеграцію як трамплін для розв'язання економічних проблем, реалізації економічних і політичних інтересів, досягнення лідируючих позицій на міжнародній арені. Країни-члени інтеграційних об'єднань на перший план, як правило, висувають економічні переваги інтеграції, що призводить до втрати, а іноді й свідомого ігнорування інших можливостей, запропонованих інтеграційним процесом.

Тим часом, погіршення стану ресурсного забезпечення та виснаження екологічної складової економічного розвитку гостро актуалізують сьогодні складну і багатогранну проблему захисту навколишнього природного середовища, яка постає перед країнами, інтеграційними угрупованнями, всією світовою спільнотою. Незважаючи на те, що в останні десятиріччя міжнародні організації, національні уряди, суспільні інститути активно співпрацюють у напрямі розв'язання окресленої проблеми, суб'єкти міжнародних економічних відносин часто виносять екологічні суперечності за дужки інтеграційного процесу і залишаються з ними на самоті.

У цьому сенсі принципово усвідомлювати, що інтеграція надає умови для колективного подолання не лише перепон економічного, а і соціального й екологічного характеру. Більше того, екологічні проблеми нині набули таких вражаючих масштабів, що необхідність їх розв'язання заслуговує на центральне місце серед мотивів створення інтеграційних угруповань. Відтак, лише формування і втілення у життя комплексної стратегії розвитку інтеграційного об'єднання, що передбачає, перш за все, гармонійне врахування і системну реалізацію економічних, екологічних і соціальних інтересів у ході функціонування інтеграційного угруповання, здатні забезпечити всебічний успіх інтеграції у довгостроковій перспективі.

Ступінь розробленості проблеми. Вагомий внесок у дослідження природи і наслідків інтеграції здійснили Б. Айхенгрін, В. Будкін, М. Гілберт, Н. Грущинська, А. Лейн, Дж. Стігліц, С. Циганов, О. Шнирков та інші. Роботи наведених науковців присвячені аналізу особливостей інтеграційних і дезінтеграційних процесів сучасності, результатів інтеграції у контексті різноманітних сфер економічної системи, характерних рис розвитку регіональних інтеграційних угруповань, суті й ознак глобалізації як інтеграції у світовому масштабі, співпраці України з Європейським союзом й іншими інтеграційними угрупованнями, перспектив і проблем приєднання України до світових інтеграційних процесів тощо.

Разом із тим, до теперішнього часу в економічній науці чимало питань у межах проблематики інтеграції залишаються без ґрунтовної відповіді. Зокрема, у науковій літературі не сформовано єдиного комплексного підходу до трактування природи й атрибутів екологічної складової інтеграційного процесу як новітнього компонента інтеграції, що потребує сьогодні надзвичайної уваги з огляду на інтенсивне поглиблення загрозливих для навколишнього природного середовища наслідків економічної діяльності людства; суттєвих меж й інструментів колективної екологічної політики, що реалізується інтеграційними угрупованнями; системно не досліджено специфіку екологічних стратегій, стратегій сталого розвитку у цілому, затверджених інтеграційними об'єднаннями у різних регіонах світу.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є дослідження головних позицій щодо трактування та розв'язання екологічних проблем сучасності, сформованих у межах інтеграційних об'єднань з різними рівнями розвитку в Європі, Азійсько-Тихоокеанському регіоні й Америці.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Багатогранність і неоднозначність наслідків інтеграційних процесів обумовлює наявність цілої низки наукових підходів до визначення суті інтеграції, її причин і результатів. Специфічні риси інтеграційних об'єднань широко варіюються, що пов'язане з географічною приналежністю країн-членів інтеграційного угруповання, етапом інтеграції, іншими параметрами. Відповідно, різняться і позиції учених-економістів щодо трактування природи й атрибутів інтеграції.

Так, М. Гілберт називає європейською інтеграцією історичний процес, протягом якого європейські країни делегують свої суверенні повноваження колективному органу [1, с. 1]. У контексті мотиваційної складової інтеграції важливо зауважити, що основною метою формування інтеграційного об'єднання професор вважає посилення економічного добробуту та адаптацію до змін у глобальній економіці [1, с. 2]. Дж. Стігліц, хоча й аналізує найвищий рівень інтеграції — економічну глобалізацію, також називає її головною ціллю зростання добробуту людей у всьому світі [2, с. 4].

Американський економіст Б. Айхенґрін розглядає європейську інтеграцію як шлях до розв'язання проблем, що необхідно подолати для досягнення і підтримки економічного зростання [3, с. xv]. Близьке за своєю суттю бачення проблематики має І. Ситнік. Регіональна інтеграція, на думку економіста, — це процес економічного і політичного взаємопроникнення країн, що належать до одного регіону, необхідність якого обумовлена проблемами розвитку окремих національних економік, які країни не можуть розв'язати самостійно, або на основі існуючих міжнародних зв'язків [4, с. 323—324].

Два вищенаведені підходи, фактично, зосереджені на питанні розв'язання існуючих у країнах проблем як ключовій меті формування інтеграційного об'єднання. Однак, у науковій економічній літературі є й інші погляди щодо окреслення найістотніших цілей інтеграції. Наприклад, А. І. Некряч тлумачить інтеграцію як злиття, об'єднання, взаємопроникнення, взаємну доповнюваність і спільність чітко та загально визначених соціально-економічних, політичних інтересів, реалізація яких потребує об'єднання зусиль [5, с. 19].

Р. Войтович у світлі мотивів створення інтеграційного угруповання також висуває на перше місце національні інтереси. Глобальна колективна інтеграція, з точки зору науковця, передбачає об'єднання держав як суб'єктів колективної волі для реалізації спільних інтересів: економічних, соціальних, політичних, культурних, екологічних, правових, які й визначають критерії взаємозв'язку та взаємодії між державами [6, с. 4]. Для більшості сучасних держав світу глобальна інтеграція є засобом геополітичної

конкурентоспроможності, суспільної життєдіяльності та кристалізації умов національного розвитку [6, с. 5].

Низка авторів акцентує власну увагу у межах проблематики інтеграційних процесів не лише на можливостях колективного розв'язання суперечностей, реалізації спільних інтересів і досягненні вищого ступеню економічного добробуту як меті інтеграції, а і на ролі співробітництва між країнами. Так, за А. Лейном, регіональна економічна інтеграція, яка представляє складний процес, що може бути реалізований на різних рівнях у різних формах, виступає як найвищий ступінь розвитку економічного співробітництва між відповідними сторонами [7, с. 37]. У свою чергу, О. Булатова визначає інтеграцію як процес, що, з одного боку, поєднує інтегруючу дію ринкових сил і механізмів, а з іншого — передбачає поступове узгодження відповідної політики країн, залучених до інтеграції [8, с. 48].

У ході аналізу варто вказати і на те, що лівова частка досліджень інтеграційних процесів присвячена вивченню їх специфіки в Європі в силу глибини інтеграції у регіоні і значущості останньої для розвитку світового господарства у цілому, тоді як питома вага досліджень інтеграційних об'єднань з інших регіонів світу є істотно меншою. Крім того, провідні учені сучасності часто звертаються до економічних і фінансових аспектів інтеграції, ігноруючи при цьому її інші важливі сторони. Так, О. Біленький визначає інтеграцію як об'єднання зусиль для більш стрімкого й ефективного розвитку всіх сфер життєдіяльності людини, і насамперед, економічної [9, с. 158]. Р. Войтович поділяє інтеграцію на чотири складові: економічну, політичну, інформаційну і культурну, не виділяючи екологічної [6, с. 10—11].

І. Тараненко, досліджуючи дану проблематику у світлі інноваційного розвитку Європейського союзу, здійснює порівняльний аналіз головних інноваційних ініціатив ЄС, також залишаючи поза увагою екологічний компонент інтеграційних процесів [10]. Схожа особливість є й у роботах Л. Чекаленко, що розглядає різноманітні моделі інтеграції, обґрунтовує позитивні і негативні сторони інтеграційних концепцій та реалізованих об'єднань, проте у контексті жодного з етапів інтеграції автор не торкається питання захисту навколишнього природного середовища [11].

Н. Грушинська у науковій праці "Особливості розвитку інтеграційних і дезінтеграційних процесів у сучасному світовому просторі" досліджує поняття інтеграції і дезінтеграції країн світу, пропонує авторський погляд на причини формування інтеграційних угруповань [12]. Однак, науковець звертається виключно до економічних мотивів інтеграції, проблем ефективності виробництва, не зупиняючись при цьому на питаннях екологічного і соціального характеру. Як бачимо, проблеми екологічної складової інтеграційних процесів приділено надзвичайно мало уваги у науковій економічній літературі. Відтак, принципово важливим є вивчення, систематизація і подальше врахування міжнародного досвіду у цій сфері.

ЄС і США, одні з найвпливовіших суб'єктів міжнародних економічних відносин сьогодні, першими ініціювали формування нової нормативно-правової бази з метою контролю за забрудненням навколишнього природного середовища. У межах діяльності США та ЄС у сфері довкілля, по суті, можна виділити три ключові етапи: 70—80 рр. ХХ ст., що характеризувалися обмеженням викидів вуглецю в атмосферу і технологічним контролем за операціями великих підприємств; кінець ХХ ст., коли увага США та ЄС була прикута, здебільшого, до пільг і стимулів ("екологічне" оподаткування, торгівля квотами на викиди парникових газів, екологічний аудит і менеджмент, добровільні промислові угоди); початок ХХІ ст., що інтенсифікував пошуки більш інтегрованих екологічних підходів у зв'язку з різкими змінами клімату, втратою біорізноманіття, знищенням лісів [13, с. xi].

Коротко окреслюючи еволюцію "сталих" ініціатив Європейського союзу, зазначимо, що перші істотні кро-

ки у цьому напрямі європейські країни здійснили у 1997 році. Саме у цей період сталий розвиток було визначено фундаментальною ціллю ЄС та внесено її до Амстердамського договору. Надалі, у 2001 році було затверджено першу Стратегію сталого розвитку ЄС. До речі, загальною ціллю всіх "поколінь" вказаної Стратегії є визначення і розробка системи заходів, спрямованих на зростання якості рівня життя у Європейському союзі шляхом забезпечення ефективного управління і використання ресурсів, формування потенціалу екологічних і соціальних інновацій, захисту довкілля і соціального добробуту [14]. Додамо, що витрати на безпосередню реалізацію екологічної політики ЄС як найсуттєвішої складової Стратегії сталого розвитку ЄС становлять 10—12 млрд євро щорічно [15, с. 7].

У 2009 році відбулося "вмонтування" конкретних заходів сталого розвитку до всіх видів політик Європейського союзу. Одним з вдалих прикладів такого "вмонтування" є включення "сталих" (і, зокрема, екологічних) ініціатив до інноваційних пріоритетів ЄС, розподілених на наступні групи: формування відкритої та конкурентоспроможної економіки; зниження викидів вуглецю в атмосферу; сталі управління природними ресурсами; забезпечення суспільства екологічними харчовими продуктами; ядерна безпека; розвиток системи суворих технічних стандартів у будівництві та запобігання катастрофам [16, с. 191]. Крім того, важливо виділити у цьому сенсі й інтегровану товарну політику ЄС (ІРП), позитивними рисами якої є врахування впливу діяльності компанії на екологію на всіх стадіях виробничого циклу; сприяння розв'язанню екологічних проблем на ранніх стадіях виробництва; інтегрований підхід до проблеми (вода + земля + повітря) [17, с. 1].

Новітнім сприятливим за своїм характером зрушенням у сфері екології у межах Європейського союзу вважаємо розробку Празького Меморандуму у вересні 2012 року, покликаного задовольнити зростаючі потреби у всеохоплюючій статистичній оцінці "зелених" результатів функціонування економіки Європейського союзу. У ЄС ключова роль у процесі акумуляції, систематизації та підготовки екологічних даних належить Європейському агентству з навколишнього середовища, до якого, насамперед, і має відношення згадана новація [18].

Безумовно, визначення пріоритетних напрямів розвитку та розподіл функціональних обов'язків у сфері екології є недостатніми для успішної реалізації запропонованих у ЄС заходів. З цього приводу слід зазначити, що у межах Європейського союзу розв'язання проблеми фінансування екологічних ініціатив характеризується, на наш погляд, значним ступенем децентралізації: фінансову підтримку проектів, спрямованих на захист навколишнього природного середовища, здійснює низка інститутів ЄС.

Європейський інвестиційний банк (ЄІБ), головна установа довгострокового фінансування Європейського союзу, нині є одним з найактивніших "екологічних" інвесторів в ЄС. У 2011 році з метою протистояння змінам клімату ЄІБ інвестував близько 18 млрд євро як у проекти у країнах Європейського союзу, так і поза його межами [19, с. 1]. У 2012 році наймасштабнішими екологічними ініціативами, підтриманими Європейським інвестиційним банком, стали висадка лісів в Угорщині (кредит на суму 200 млн євро), що у перспективі забезпечить регіон робочими місцями і запасами деревини; створення заводу з виробництва сонячної енергії Gemasolar в Іспанії (кредит на суму 80 млн євро); становлення "вітряної" фірми у Бельгії (450 млн євро), що забезпечить енергією 600 000 людей і стане на заваді викидам вуглецю в атмосферу в обсязі 450 000 тонн щорічно; підвищення енергоефективності житлового фонду у столиці Румунії Бухаресті (125 млн євро) [20, с. 1—2].

У цьому світлі варто згадати й основний специфічний механізм фінансування екологічних ініціатив у ЄС — LIFE (від франц. — L'instrument financier pour l'environnement), започаткований у 1992 році. За допомогою LIFE було профінансовано 3708 проектів на суму

2,8 млрд євро [21]. Результати діяльності Європейського союзу у напрямі захисту навколишнього природного середовища як у сенсі LIFE, так й інших фінансових механізмів є хоча і досить стриманими, проте позитивними. Так, якщо у 1990 році обсяг викидів парникових газів в атмосферу у ЄС складала 5583,1 млн тонн, то вже у 2011 — 4601.6 млн тонн, що означає 17,6% зниження обсягу шкідливих викидів в атмосферу за 20 років [22, с. 92]. Сприятливими є і наслідки вмонтування екологічних стандартів до всіх видів політик і, зокрема, інноваційної. Частка альтернативних джерел енергії у кінцевому споживанні у 2010 році наближалася до 12,5%, тоді як у 2020 році за офіційними прогнозами така частка має дорівнювати 20% [22, с. 92].

Колективний підхід інтеграційного угруповання НАФТА, створеного у 1992 році США, Мексикою і Канадою, до проблем захисту навколишнього середовища певною мірою різниться від поглядів і заходів, поширених у Європейському союзі. На початку існування НАФТА екологічні аспекти обговорювалися її учасниками лише у контексті прямих іноземних інвестицій, сталого інвестування, що, зокрема, доводить Розділ 11 НАФТА "Інвестування" [23].

Країни-члени НАФТА ґрунтовніше звернулися до проблем, безпосередньо пов'язаних зі збереженням довкілля, вже у 1993 році, коли було укладено Північноамериканську угоду про співробітництво у сфері екології, що передбачала організацію Комісії для співпраці у галузі навколишнього природного середовища. У 1994 році США, Мексика і Канада на базі даної угоди розробили спільний План екологічного співробітництва. Однак, реалізація домовленостей, задекларованих у вказаному документі і наступних його "поколіннях", гальмувалася (і продовжує гальмуватися сьогодні) жорсткою позицією Мексики, що зводиться до відмови останньої поєднувати торговельні й екологічні аспекти на практиці.

Найбільшими екологічними ініціативами НАФТА у 2011—2012 р. стали створення системи нагляду за якістю повітря у Північній Америці та інформування населення про загрози, пов'язані з забрудненням повітря; забезпечення інформацією населення, що проживає у прибережних районах Північної Америки, про вплив змін клімату на біорізноманіття, "здоров'я" океану; забезпечення публічного доступу до даних, які характеризують види речовин, що забруднюють навколишнє природне середовище [24]. Як вбачається, вищенаведені ініціативи мають просвітницько-інформаційний характер та істотно різняться за своєю суттю від заходів, що реалізуються у межах Європейського союзу.

Незважаючи на факт формулювання спільних екологічних пріоритетів розвитку НАФТА, суть яких полягає у встановленні свободи економічних дій країн-членів інтеграційного об'єднання з повагою до навколишнього природного середовища, слід визнати, що нині США, Мексика і Канада як НАФТА спільно розробили, проте не реалізують на практиці саме системного підходу до розв'язання проблем такого типу, звертаючись до них лише сегментарно, поєднувано.

Цілком слушною є думка науковців Міжнародного інституту сталого розвитку Г. Манна і К. Волтке, які, досліджуючи діяльність НАФТА на предмет її "екологічної орієнтованості", дійшли висновку, що в угодах, укладених США, Мексикою і Канадою у межах НАФТА, проблематиці сталого розвитку не приділено достатньої уваги, а нормативно-правове забезпечення діяльності НАФТА з точки зору екології характеризується наявністю суттєвої кількості прогалин [25, с. 62]. Таким чином, враховуючи всі вищенаведені аргументи, колективна позиція НАФТА щодо захисту навколишнього природного середовища видається нам надто "теоретичною" і сегментарною у порівнянні з іншими інтеграційними об'єднаннями.

Інтеграційні процеси в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) інтенсифікувалися у значній мірі у відповідь

на активізацію інтеграції в Європі й Америці. Разом із тим, інтеграція в АТР має низку суттєвих відмінностей від процесів такого типу, що відбуваються, зокрема, у межах ЄС і НАФТА. Насамперед, йдеться про те, що регіональна інтеграція в Азійсько-Тихоокеанському регіоні реалізується на основі моделі добросусідства на відміну від моделі сім'ї, що популяризується в Європі [26, с. 82].

Крім того, варто вказати і на той факт, що міждержавні зв'язки у Європейському союзі мають всеохоплюючий характер, досягли значно вищого рівня і ширшого розмаху, ніж у межах АСЕАН, "АСЕАН+3", АТЕС, Східноазійського саміту. Остання теза є принциповою саме у світлі захисту навколишнього природного середовища, оскільки різні формати регіональної інтеграції в АТР, перш за все, сконцентровані на економічних аспектах співробітництва, тоді як в ЄС проблеми збереження довкілля і фінансування екологічних ініціатив є нині одними з найпріоритетніших.

ВИСНОВКИ

Інтеграційні процеси є важливим інструментом перерозподілу сфер впливу на міжнародній арені. Разом із тим, розглядаючи інтеграцію як шлях до консолідованого розв'язання економічних і соціальних проблем, слід усвідомлювати, що сьогодні досягнення економічного і соціального добробуту людства є неможливим без урахування та подолання як на національному, так і наднаціональному рівнях екологічних суперечностей, породжених агресивною поведінкою всіх без виключення суб'єктів міжнародних економічних відносин в умовах глобалізації, транснаціоналізації економіки і волатильності фінансових ринків.

Найсуттєвішими кроками у напрямі формування та посилення екологічної складової інтеграційного процесу у межах інтеграційного угруповання мають стати: розробка наднаціональної екологічної програми, стратегії сталого розвитку, де, зокрема, необхідно зафіксувати конкретні екологічні показники й індикатори, що виступатимуть орієнтирами для всіх країн-членів інтеграційного угруповання; створення на базі наднаціональної стратегії сталого розвитку деталізованих національних "сталих" програм й ініціатив, що враховували би специфіку кожної з країн-членів інтеграційного угруповання; "вмонтування" екологічних стандартів і правил поведінки до всіх програм розвитку у різноманітних сферах економічної системи інтеграційного об'єднання; тісна співпраця наднаціональних органів, що переймаються екологічними проблемами й інноваційними розробками; популяризація конкретних можливостей колективного розв'язання екологічних суперечностей завдяки інтеграційним процесам міжнародними організаціями і, зокрема, ООН.

Література:

1. Gilbert M.F. European Integration: A Concise History / M.F. Gilbert. — Lanham: Rowman&Littlefield Publishers, 2012. — 296 p.
2. Stiglitz J. E. Making Globalization Work / J.E. Stiglitz. — New York: W.W. Norton & Company, 2007. — 374 p.
3. Eichengreen B. The European Economy since 1945: Coordinated Capitalism and Beyond / B. Eichengreen. — New Jersey: Princeton University Press, 2008. — 520 p.
4. Ситнік І.В. Регіональні інтеграційні об'єднання: передумови і завдання створення / І.В. Ситнік // Проблеми і перспективи розвитку співробітництва між країнами Южно-Восточної Європи в рамках Чорноморського економічного співробітництва і ГУАМ: збірник наукових трудов. — Одеса-Севастополь-Донець: ДонНУ, РФ НИСИ в г. Донецьке, 2009. — № 1. — С. 323—328.
5. Некряч А. І. Європейська інтеграція як феномен сучасної світової системи / А.І. Некряч // Європейські перспективи. — 2010. — № 1. — С. 18—25.
6. Войтович Р.В. Глобальна інтеграція як нова форма суспільного розвитку / Р.В. Войтович // Вісник ДУП. — 2010. — № 2. — С. 1—12.

7. Лейн А. О. Теоретико-методологічні основи розвитку регіональної економічної інтеграції як вищого ступеню економічного співробітництва / А. О. Лейн // Культура народів Причорномор'я. — 2012. — № 237. — С. 37—40.

8. Булатова О.В. Генезис теорії регіональної економічної інтеграції / О.В. Булатова // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечение иностранных инвестиций: региональный аспект: сб. науч. трудов. — Донецьк: ДонНУ, 2011. — Т. 1. — С. 47—51.

9. Біленький О. Ю. Генезис поняття "інтеграція" / О.Ю. Біленький // Економіка АПК. — 2010. — № 12. — С. 156—158.

10. Тараненко І.В. Інноваційні стратегічні ініціативи ЄС / І.В. Тараненко // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності: збірник наукових праць. — Маріуполь: ПДТУ, 2011. — № 1. — С. 72—78.

11. Чекаленко Л.Д. Інтеграційні процеси як складова модернізації / Л.Д. Чекаленко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 2012. — № 18. — С. 268—273.

12. Грушинская Н.Н. Особенности развития интеграционных и дезинтеграционных процессов в современном мировом пространстве / Н.Н. Грушинская // Экономический часопис XXI. — 2010. — № 11—12. — С. 23—26.

13. Norman J.V. Green Giants: Environmental Policies of the United States and the EU (American and Comparative Environmental Policy) / J.V. Norman, M.G. Faure. — Massachusetts: The MIT Press, 2004. — 414 p.

14. Офіційний сайт Європейської комісії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ec.europa.eu/environment/eussd/>

15. The European Union explained: Environment / The European Union Working Papers № NA-70-12-017-EN-C. — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013. — 16 p.

16. Мельник Л.Г. Досвід Європейського союзу у формуванні інноваційної стратегії сталого розвитку / Л.Г. Мельник, І. Б. Дегтярьова // Маркетинг і менеджмент інновацій. — 2012. — № 1. — С. 190—200.

17. Kronenberg J. Ecological Economics and Industrial Ecology: A Case Study of the Integrated Product Policy of the EU / J. Kronenberg. — New York: Routledge, 2007. — 304 p.

18. Climate change, impacts and vulnerability in Europe 2012: An Indicator-based Report / The European Environment Agency Working Papers № 12/2012. — Copenhagen: EEA, 2012. — 304 p.

19. The European Investment Bank: Promoting Climate Action / The European Investment Bank Working Papers № 04/2012. — Luxembourg: EIB Papers, 2012. — 8 p.

20. The European Investment Bank Climate Action on the Ground / The European Investment Bank Working Papers № 11/2012. — Luxembourg: EIB Papers, 2012. — 2 p.

21. Офіційний сайт LIFE [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ec.europa.eu/environment/life/>.

22. Greenhouse Gas Emission Trends and Projections in Europe 2012: Tracking Progress towards Kyoto and 2020 Targets / European Environment Agency Report № 6/2012. — Copenhagen: EEA, 2012. — 164 p.

23. Офіційний сайт Секретаріату НАФТА [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nafta-sec-alena.org/en/view.aspx?x=343&mtpiID=142>

24. Commission for Environmental Cooperation Project Summaries 2011—2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.cec.org/Storage/140/16573_CEC_projectbooklet_en_web.pdf

25. Mann H. NAFTA's CHAPTER 11 and the Environment: Addressing the Impacts of the Investor-State Process on the Environment / H. Mann, K. Von Moltke. — Manitoba: International Institute for Sustainable Development Publications, 1999. — 83 p.

26. Городня Н.Д. Інтеграційні процеси в Азійсько-Тихоокеанському регіоні в глобальну епоху: регіональна специфіка / Н.Д. Городня // Науковий вісник дипломатичної академії України. — 2012. — № 18. — С. 77—83.

Стаття надійшла до редакції 21.05.2013 р.